

Dr. Gáspár Tamás,
a Budapesti Gazdasági Főiskola
Kutatóközpont tudományos fő-
munkatársa
E-mail: gaspar.tamas@kkk.bgf.hu

A társadalmi-gazdasági fejlettség mérési rendszerei

Bár az utóbbi évtizedekben egyre élénkülő párbeszéd folyik – többek között e folyóirat hasábjain – a társadalmi haladás és jóllét méréséről, a társadalmi jelzőszámoknak már volt egy korábbi virágzása a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek elejéig. A kutatásoknak elsősorban a jóléti-bipoláris rendszer hatvanas években megjelenő társadalmi problémái adtak lökést, de fontos motivációnak számított a NASA űrkutatási programjának társadalmi hatásvizsgálati igénye, illetve korábban az ENSZ 1954-es kezdeményezése is a társadalmi haladás mérésének továbbfejlesztéséről. A társadalmi haladás mérésének a német és a skandináv iskola lett a legnagyobb központja *Wolfgang Zapf*, illetve *Erik Allard*, majd *Joachim Vogel* nevével fémjelezve (*Bukodi* [2001]). Magyarországon *Andorka Rudolf* vezette a KSH-ban induló kutatásokat, ahol a mérésre vonatkozó kutatási eredményekkel együtt a társadalmi modernizáció stratégiáját is publikálták (*Andorka-Harcsa* [1986]). Majd a kilencvenes években a TÁRKI által kiadott „Társadalmi Riport” és a KSH „Társadalmi helyzetkép” című sorozata közölt eredményeket.

A társadalmi indikátorok is versengő modellekben fejlődnek (*Bukodi* [2001]). Főként a svéd iskolában terjedt el az „erőforrás-megközelítés”, amely a jóllét kapcsán a társadalmi egyenlőtlenségeket kizárólag objektív mérőszámokkal vizsgálta. A német iskola „életminőség” megközelítése azonban felvetette, hogy ezek nem írják le a tényleges társadalmi jóllétet, ezért szubjektív felméréseket indítottak. A harmadik út az ENSZ és az OECD által is követett „komponensmegközelítés”, amely szerint a társadalmi életkörülmények komponensekre (háztartás, foglalkoztatás, egészségügy, iskoláztatás stb.) bonthatók és így mérhetőek.

A jóllét mérésének két nagy csoportja van. Az *objektív mérések* gazdasági, társadalmi és környezeti statisztikai adatokkal próbálják meg körülhatárolni a jóllét tartalmát. Míg a *szubjektív mérések* csoportja kvalitatív módon ragadja meg a jóllétet, az emberek érzései, jóllétérzete alapján. A társadalmi fejlettség mérőszámainak típusai, történetisége és legutóbbi fejleményei a következőkben vázolom fel (*Conceicao-Bandura* [2008], *DEMOS* [2007], *Pomázi* [2010], *Michalos* [2003]).

1. Objektív mérések

A jóléti rendszer „arany hatvanas éveinek” válságával került először előtérbe a GDP-nek mint a fejlettség mérőszámának kritikája. Az objektív mérések egyik vonulata megtartotta a GDP-t és kiegészítette társadalmi, környezeti mutatókkal. Az oktatás, az egészségügy, a szegénység, a környezet, a társadalmi részvétel területén számtalan indikátor jött és jön létre mind a mai napig.

Az objektív mérések egy másik útja volt a GDP korrigálása, bővítése olyan társadalmi és környezeti költségekkel, illetve hozzáadott értékekkel, amelyekkel addig nem számoltak. Ezek közül a legismertebbek időrendben: a nettó gazdasági jólét (measured economic welfare, net economic welfare) (1972), a fenntartható gazdasági jólét indexe (index of sustainable economic welfare) (1989), a valódi fejlődés indikátora (genuine progress indicator) (1995).

Az ilyen típusú mérések harmadik útja pedig a GDP-t összetett (kompozit) indexekkel igyekezett helyettesíteni (amelyekben sokszor a bruttó hazai termék valamilyen finomított formája is szerepel): az élet anyagi minőségének indexe (physical quality of life index) (1979), humán fejlettségi mutató (human development index) (1990) – amely több módosításon ment keresztül először 1991-ben, majd 1994-ben és 1999-ben, illetve legutóbb 2010-ben –, élettartamtermék-index (life product index) (1992) és az életminőség alap- és fejlettebb mutatója (basic és az advanced quality of life index) (1995).

A fejlettség-fejlődés mérésére számos esetben nem kompozit indexek, hanem *sokváltozós statisztikai elemzések* (faktor-, klaszteranalízis) formájában kerül sor, amelyek viszont fel is használhatják az indexek adatbázisait. Ezek is objektív mérések, és a nemzetközi összehasonlításoktól a regionális-kistérségi fejlettségelemzésig terjednek. Hogy a hazai irodalomból lássunk példát, *Balatoni és Törös* [2010] a növekedés endogén elmélete alapján a nemzetközi gazdasági növekedési-fejlődési klasztereket határozták meg, újrasorolva sokszor az egyes fejlődési modellekbe tartozó országokat. *Tánczos* [2011] részletes irodalmi áttekintést ad a regionális fejlettség meghatározásáról és méréséről, maga pedig 220 mutatóból alakított ki főkomponenselemzéssel fejlődési faktorokat, majd ezek súlyozott összegzéséből egy általa komplex relatív fejlettségi indexnek nevezett mutatót hozott létre. *Molnár* [2002] és kutatótársai településszinten határozták meg a relatív fejlettséget, és csaknem 600 változóból sokváltozós elemzéssel értek el egy-egy gazdaságnak, jólétnek és demográfiának nevezett szuperfaktort, majd ezekből ők is egy komplex fejlettségi faktort hoztak létre.

Az előzőekben említetteken kívül még kutatócsoportok, országok vagy egyéni kutatók által létrehozott számos index létezik. Ezek közül az egyik legrégebbi a *Richard Estes*, a Pennsylvania Egyetem kutatója által még a hetvenes évek végén ki-

dolgozott, a társadalmi haladás súlyozott mutatója (weighted index of social progress – WISP), amely 46 indikátort sűrít egy mutatóba. Legismertebbek viszont az életminőség-mutató (quality of life index), amelyet az Economist Intelligence Unit hozott létre, vagy a New Economic Foundation (Új Gazdasági Alapítvány) által kialakított boldog bolygó index (happy planet index – HPI), amely már a születéskor várható élettartamot az ökológiai lábnyommal, valamint az étellel való elégedettséggel kombinálja. Ezek a próbálkozások két irányba visznek tovább: az indexek által képzett rangsorok és a szubjektív mérések felé.

Az országokat, illetve régiókat összehasonlító – módszertanilag meglehetősen vitatott – nemzetközi rangsorok a kilencvenes évektől váltak népszerűvé. A 2010-es évekre több mint 130 gazdasági, társadalmi, környezeti és komplex mutató jött létre, amelyek többsége csak egy adott országcsoporthoz vagy terület összehasonlítására alkalmas, de vannak a világ országainak többségére kidolgozott indexek is. Elterjedésük fő oka az, hogy a globalizációval a piaci verseny mind több területre terjedt ki, egyúttal egyre mélyebbé vált, és a közgazdaság-elméletben megerősödő új intézményi iskola hatékonyság szemlélete mérni kívánta a társadalmi újratermelés minden fázisát. Az *ECOSTAT* [2008] kutatói módszertanilag feldolgozták és összehasonlították a harminc legnépszerűbb országgrangsort. Ezek között olyan versenyképességi indikátorokat találunk, mint például az üzleti lehetőségek (doing business) (Világbank), a globalizációs index (globalization index) (A.T.Kearney/Foreign policy), a működő tőke vonzásának/kibocsátásának indexe (inward/outward foreign direct investment performance) (ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája). A társadalmi berendezkedést jellemző mutatókra példa a gazdasági szabadság mutatója (index of economic freedom) (Heritage Foundation), a gazdasági-társadalmi átmenet mutatói (transition indicators) (Európai Fejlesztési és Újjáépítési Bank), a kormányzás minőségének mutatói (worldwide governance indicators) (Világbank), a korrupciós index (corruption perceptions index) (Transparency International), illetve a hálózatosodás mutatója (networked readiness index) (Világ gazdasági Fórum). Társadalmi, humántőke-mérőszámokat hozott létre a humán fejlettségi indexszel foglalkozó (Human Development Index-) csoport (ENSZ Fejlesztési Programja), a Pisa-felmérés (Nemzetközi Tanulói Tudásszintfelmérő Program) (OECD), valamint a Foglalkoztatási kilátások (Employment Outlook) (OECD). Környezeti indikátorokra példa a környezeti fenntarthatóság mutató (environmental sustainability index) és a környezeti teljesítmény mutató (environmental performance index) (Yale és Columbia egyetemek). Komplex indikátorokat és indikátorrendszereket mutat be az Nemzetközi Menedzsmentfejlesztési Intézet (világ versenyképességi eredmények, world competitiveness scoreboard), a Világ gazdasági Fórum (világ versenyképességi mutató, global competitiveness index) és az Eurostat (fenntartható fejlődés mutatók, sustainability development indicators).

2. Szubjektív jóllét és mérések

A jóllét szubjektív megközelítése és mérése, bár szemléletszerűen még csak az utóbbi időben ér el áttörést, régebbi múltba tekint vissza: az Egyesült Államokban a Gallup Intézet 1948 óta vizsgálja az elégedettséget. Az objektív méréseknek elkötelezett Európa sokáig idegenkedett a szubjektív értelmezéstől, így az csak a hetvenes évek végén, nyolcvanas években terjedt el. Az első nemzetközi vizsgálatokat pedig csak az évtized végén szervezték. A kilencvenes évektől azonban egyre nagyobb törekvés figyelhető meg a jóllét különböző koncepcióinak harmonizálására.

A szubjektív jóllét kutatását és mérését mindenképp az a felismerés tette indokolttá, hogy a társadalmi jólét objektív mutatóiban kimutatott javulás vagy az országok közötti különbség nem feltétlenül járt együtt elégedettséggel. Sőt, a mérések egyik legnagyobb meglepetése az volt, hogy az egyén objektív és szubjektív életminőségi mutatói nincsenek szoros összefüggésben, a két mutatócsoport belső korrelációi sokkal erősebbek.

A szubjektív jóllét lényegében az egyének életminőségéről adott összegzés, amely leginkább az egyének életükkel és életkörülményeikkel való elégedettségével és boldogságával írható le (*Hegedűs* [2001]). Ugyanakkor a jóllétnek nincs általánosan elfogadott definíciója, így a szakirodalomban gyakran a következő versengő értelmezésekben fordul elő: életminőség, jólét, jóllét, életszínvonal, hasznosság, elégedettség, prosperitás, a szükségletek kielégítettsége, fejlődés, társadalmi bevonódás, képességfejlesztés, humán fejlődés és egyre gyakrabban boldogság (*McGillivray–Clarke* [2006]). Az bizonyos, hogy semmiképpen sem azonos csupán a véleménnyel, hiszen ekkor minden kérdőív felmérés a szubjektív fogalomkörbe tartozna.

Másfelől meg kell különböztetni a jóllét szociológiai és pszichológiai megközelítését. A szociológiai értelmezés országok, régiók, társadalmi rétegek életminőségét és az értékekkel, társadalmi tőkével való összefüggéseit vizsgálja (például *Helliwell–Putnam* [2004]). A pszichológiai megközelítés mögött a pszichopatológias vizsgálatokkal szakító pozitív pszichológiai irányzat áll (például *Diener et al.* [1999], *Seligman* [2002], *Csikszentmihályi* [2001]), amely a pszichés erősségekre koncentrálna a pozitív életminőséget kutatja (*Kopp–Martos* [2011]).

A szubjektív jóllétnek három összetevőjét lehet elválasztani: a kognitív (értékelő) mérlegelést és ítéletet (elégedettség), a pozitív (boldogság), illetve a negatív érzéseket (félelem, aggodalom, düh) (*Hegedűs* [2001], *Helliwell–Barrington-Leigh* [2010]).

Érdeemes itt egy pillanatra megállni. A boldogságot sokan kizárják a mérések köréből, mert az csupán érzelmeket tükröz. Valóban a pozitív érzésekhez tartozik, de az semmiképpen sem egyszerűen érzelmi, hanem érzelmi viszony. *Kopp Mária* idézi Seligman „Authentic happiness” (Autentikus boldogság) című könyvét, amelyben a

szerző a boldogság három szintjét különbözteti meg; ezek nem érzelmi kategóriák, és közel sem azonos viszonyban vannak a jólléttel (*Kopp–Martos* [2011]):

1. Élvezet szintje – a hedonikus boldogság, az ösztönök kielégítésnek szintje. A pillanatnyi élmény kergetése igen gyakori a modern társadalmakban, azonban – a valós funkcióin túl – ennek a boldogság-szintnek a dominanciája nem a tudatos, érett, hanem éppen a retardált személyiség állapota.

2. Bevonódás, flow-állapot szintje – a boldogságnak az a formája, amikor tevékenységében az ember teljesen elmerül és a legmagasabb szintű élményt éli meg.

3. Az értelmes élet szintje – Arisztotelész eudaimon-nak nevezte, amely az önreflexiót, az autonómiát, a pozitív tartományú életcélokat, a személyes növekedést, a pozitív társas kapcsolatokat, vagyis megközelítésünkben az individuáció – az egyéni szükségletek kielégítése – és enkulturáció – a társadalmi-kulturális szükségletek kielégítése – harmóniáját takarja. Nem egyszerűen állapot, nem is pusztán érzelmi élmény, hanem aktivitás, az Élet élése. Az eu jót jelent, a daimon pedig természetfeletti szellem, az égi mozgató. Az ember célja a görög világban, hogy az égi harmóniát belső életében megélje és azt egyéni, illetve társas viszonyaiban visszatükrözze, vagyis életmódja legyen, aszerint cselekedjen: „... a boldogság a léleknek a tökéletes erény szerinti tevékenysége” (*Arisztotelész* [1997] 33. old.).

A boldogságkutatásoknak mára széleskörű empirikus alapja alakult ki, amelyben három különböző iskolakoncepció is létezik: az előzőekben említett szociológiai és pszichológiai iskola (például *Diener, Frey*) életminőségként értelmezi a boldogságot és függvényszerűen próbálja közelíteni. A leydeni csoport (*Van Praag, Frijters* stb.) ökonometriai módszereket használ a hasznosság-jólét kardinális mérésére. A gazdaságpszichológiai iskola (többek között *Kahnemann*) pedig függvényekkel, összefüggés-vizsgálatokkal közelíti a boldogságot (*Lehmann* [2011], *Takács* [2009]). A közgazdasági gondolkodásban is önálló irányzattá vált a „boldogság-gazdaságtan”, amely a szubjektív oldal közgazdasági megalapozását kívánja elvégezni, gyűjti empirikus tapasztalatait, és a jólét mérését új alapokra próbálja helyezni (lásd például *Layard* [2005], *Anielski* [2007]). A magyarországi szakirodalomban is egyre elterjedtebbé válik a szubjektív jóllét, a boldogság közgazdaság-elméleti tárgyalása, sokszor közvetlenül összekapcsolódva környezet-gazdaságtani kérdésekkel (*Somogyi* [2002], *Takács* [2009], *Kerekes* [2011], *Zsolnai* [2010], *Kocsis* [2010], *Hámori* [1998]).

A szubjektív jóllét mérőszámai több szempont szerint is csoportokat alkotnak (*Hegedűs* [2001]), melyek a mérés irányát és tartalmát alapvetően befolyásolják:

1. A személyes vélemények köre alapján.

A legtágabb körbe tartozó mutatók, amelyek nem a jóllét mérésére irányulnak, de proxy változóként információt adnak róla (például szubjektív társadalmi státus).

Azok a mutatók, amely szűkebben a személyek tudatos vagy érzelmi jólétérzékelésére vonatkoznak (például az ország becsült gazdasági helyzete, személyes jövedelmi helyzet, az ezekkel kapcsolatos várakozások, a korrupció becsült mértéke, félelem a bűnözéstől stb.).

Speciális mutatók, amelyek a szubjektív észlelés leírásán túl tudatos vagy érzelmi úton *minősítik is* a helyzetet. Az elégedettség vagy boldogság mértékére vonatkozó kérdések tartoznak ide.

2. A speciális mutatók egy – nagyobbik – része az egyén saját életének szubjektív megítélésére vonatkozik. Legtöbbször ezt értik szubjektív jóllétnek, és ez a terület kidolgozottabb a társadalmi szinthez képest. Ugyanakkor a tágabb természeti és társadalmi környezet szubjektív értékelésére is vannak kutatások, de ezekről még kevés információ áll rendelkezésünkre.

3. Elválnak egymástól a mutatók aszerint is, hogy az élet egészére vagy egyes területeire (komponenseire) kérdeznak rá. Ezt árnyalja még az idődimenzió: a legtöbb kérdés a jelenlegi állapot megítélésére vonatkozik; azonban sokszor szerepelnek bennük a jövőre irányuló várakozások is.

A konkrét mérések formái rendkívül sokfélék, de lényegében öt kérdéskört variálnak: 1. elégedettség, 2. boldogság, 3. jó-rossz érzések, 4. bizalom és 5. optimizmus. A konkrét skálák, kérdőívek tekintetében majd minden kutató kidolgoz magának egyet, de íme néhány jellegzetes és sokat használt, idézett alaptípus (*Helliwell-Barrington-Leigh* [2010]):

Kognitív értékelések.

Elégedettség. A leggyakrabban rövid, egyszerű kérdéssel mérik a szubjektív jóllétet – például „Összességében mennyire elégedett az életével?” – és egy 1–10-es vagy 0–10-es numerikus skálán értékelik („Teljesen elégedett”, ... „Teljes mértékben elégedetlen”). Az összetett mutatók egyik nagy hátrányának tartják, hogy az összpontszám értelmezése problematikus.

Cantril létra. A kérdés és a szerkezet hasonló, de a válaszadó maga jelöli meg a 0–10-es skálán, hogy melyik szinten (fokon) érzi magát. *Helliwell* és *Barrington-Leigh* [2010] azt találták, hogy a leginkább reális kép ennek és az előző módszer eredményeinek átlagolásával kapható.

Satisfaction with life scale – az elégedettség Diener-féle skálája, amely egy kérdés helyett öt állítást mér 1-től 7-ig terjedő skálán, és ezek közül csak egyben szere-

pel az elégedettség szó. Szoros korrelációt mutat más szubjektív indexekkel, de főként csak a szubjektív jóllét kognitív részére kérdez rá.

Affektív (érzelmi) értékelések.

Boldogságmérések (happiness measures). Ez is egy egyszerű módszer, amely egyfelől a boldogság mértékét, másfelől ennek időbeli megoszlását méri. Gyakran használt egyszerűsített változataiban is („Mennyire érzi boldognak magát ebben a pillanatban?”), mert megbízhatónak és időben stabilnak mutatkozik.

Önértékelő depressziós skálák. A széles értelemben vett depresszív rendelleneségeket önértékelő kérdőívekkel kutatják. Leggyakoribb a 21 kérdésből álló Beck-féle depressziós kérdőív vagy a 6-7, illetve a sokszor csak 2 kérdést feltevő egészségérzet-kérdőív (patient health questionnaire).

Positív és negatív érzések. A boldogság és a boldogtalanság nem tekinthető egy dimenzióknak, ehelyett külön kell mérni azt, hogy az érzések és a magatartások milyen pozitív és negatív hatással járnak és milyen gyakran fordulnak elő. Ennek egyik standard mérési módja a pozitív és negatív érzelmi skála (positive and negative affect schedule), amely 10-10 pozitív és negatív érzést sorol fel.

Érzelmi mérleg. A pozitív és negatív érzések több kérdésből álló felmérése kombinálható egy index létrehozásával, amely a kettő közötti egyensúlyt jelzi.

U-index. *Kahneman* és *Krueger* [2006] alkalmazza a társadalmi jóllét mérésére. Azt az időarányt összegzi egyénenként, amelyben a domináns érzés negatív (kellemetlen (unpleasant) vagy nemkívánatos (undesirable)) volt – innen az index neve is. A mérési skála lehetővé teszi az egyéni különbségek összehasonlítását és aggregálását.

A szubjektív mutatók elterjedésével a nemzetközi mérések és összehasonlítások is egyre szélesebb körűvé váltak. A nagyobb felmérések közül a következő, hosszabb időszorral és Magyarországra vonatkozó adatokkal is rendelkezők a meghatározók:

A World Value Survey (<http://www.worldvaluessurvey.org/>) keretében értékek és kulturális változások felmérését végzik 1990 óta ötévente. 2010 és 2012 között is folyt kutatás, illetve újdonságként jelenleg a társadalmi és politikai változások 30 éves időszora készül. Szintén értékes a 24 országra vonatkozó, 1946-tól 2006-ig terjedő boldogságmérés. Az 1985–2005-ös időszakra, többek között Magyarországra, aggregált adatok is elérhetők.

Gallup World Poll (<http://eu.gallup.com/poll/118471/world-poll.aspx>). A Gallup még a második világháború előtt alakult, az egyik legrégebbi intézet, amely egyebek közt az emberi természetet és viselkedést kutatja kognitív és affektív szubjektív mérésekkel, vagyis mindazt, amit az emberek gondolnak és éreznek. A politika és gazdaság mellett a jóllét a harmadik nagy terület, amit vizsgál. A Gallup–Healthways jóllétindexe (well-being index) az első olyan mutató, amely naponta méri az Egyesült Államok (illetve 2011-től még Nagy Britannia és Németország) lakosságának jólétre, szubjektív egészségre és munkahelyi körülményekre vonatkozó megítélését (<http://www.well-beingindex.com/>). A Gallup World Poll több mint 150 országra kiterjedően közöl összehasonlító adatokat, többek között a jólétre vonatkozóan.

A New Economics Foundation boldog bolygó mutatója a humán jóllét környezeti hatásait vizsgálja. Ez az első olyan index, amely összekapcsolja a jóllétet és a környezeti hatásokat abból a célból, hogy megállapítsa, milyen környezeti hatékonyság jár együtt egy elégedett és boldog élettel.

A Nemzetközi Társadalmi Felmérés Program (International Social Survey Programme) (<http://www.issp.org>) társadalomtudományi kutatásokat hangol össze, ezáltal irányt adva az ország- és a kultúrák közti nemzeti kutatásoknak. Keretében évente, változó témákban végzik el a nemzetközi felméréseket. A társadalmi hálózatról szóló 2001. évi felmérés Magyarországra vonatkozóan is tartalmaz boldogság-adatokat.

A European Social Survey (<http://www.europeansocialsurvey.org/index.php>), azaz az Európai Társadalomtudományi Kutatás 2001-ben indult azzal a céllal, hogy változásokat vizsgáljon a népességek attitűdjében, hitrendszerében és viselkedésében. Európai érték- és életmódfelmérés kutatásai során Magyarországra vonatkozóan is történt adatfelvétel 2002-ben, 2005-ben és 2009-ben.

Az Európai Értékkutatási Felmérés (European Values Study) (<http://www.europeanvaluesstudy.eu>) elnevezésű, 1981-ben indult nagyszabású, nemzetközi, longitudinális adatokat is rögzítő felmérésorozat azt vizsgálja, hogy az emberek mit gondolnak életükről, munkájukról, a családról, a vallásról, a társadalomról, a politikáról. Elsősorban Európára összpontosít, így magyar adatokat is vizsgál (az 1991., 1998., 1999. és 2008. évekre), de nemzetközi összehasonlítást is hoz.

Az Euromodul európai kutatási kezdeményezés az életkörülmények és az életminőség mérésére, illetve nemzetközi összehasonlítására. Moduljellegű, mert alapvető kérdések egy kis körét tartalmazza, amelyet már folyó életminőség-kutatások is vizsgálnak. Egyelőre csak közel egy tucat országra terjed ki, de közöttük van Magyarország is; mind az objektív, mind a szubjektív jóllétet méri, egyéni és társadalmi szinten egyaránt (*Euromodul* [2002]).

Eurobarometer (http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm). Az Európai Bizottság 1973 óta végez közvélemény-kutatásokat szerteágazó kérdéskörökben. Legutóbb 2011-ben folyt jóllétre vonatkozó felmérés az egyéni megítéléseket vizsgálva, társadalmi kitekintéssel 2030-ra.

Az Eurofound (Európai Alapítvány az Élet- és Munkakörülmények Javításáért) által 2007-ben végzett második Európai Életminőségi Vizsgálat (European Quality of Life Survey) (<http://www.eurofound.europa.eu/areas/qualityoflife/eqls/>) az EU 27 országát – köztük Magyarországot, illetve Norvégiát, Horvátországot, Törökországot és Macedóniát kutatta.

Magyarországi szubjektív jólétmérések.

A Magatartástudományi Intézet által végzett Hungarostudy (1995, 2002, 2006) a szubjektív egészségi állapotra, boldogságra, a depresszív tünetekre és a társas támogatásra tartalmaz adatokat (*DEMOS* [2007]).

A társadalmi jóllét, az életminőség és a gazdasági növekedés összefüggéseire végzett kutatást és dolgozott ki indikátorrendszert a Magyar Pszichofiziológiai és Egészséglélektani Társaság 2011-ben (*Kopp–Martos* [2011]).

Ezek a mutatók sokoldalúan közelítik meg a szubjektív jóllétet (*Veenhoven* [2009]). Az elégedettség- és a boldogságmérések átfogó képet adnak, és a szubjektív jóllét kognitív és affektív megközelítésére egyaránt vonatkoznak. Az optimizmus és a társadalmi kirekesztettség az élet egyes részkérdéseire fókuszál, az élet kedvelése és az érzelmi jóllét pedig a kognitív és az affektív értelmezést különíti el.

Rendkívül figyelemre méltók és a fejlettség stratégiai megközelítésének árnyalásához sokban hozzájárulnak a szubjektív jóllétkutatások megfigyelései. Amerikai szociológiai vizsgálatokból az derül ki, hogy a társadalmi jólétérzet alapvetően nem függ az életkortól, a nemtől, a kognitív intelligenciától és a képzettségtől. Markánsan befolyásoló tényezők a családi kapcsolatok, az anyagi helyzet, a munka, a közösségi és baráti kapcsolatok, az egészség, a személyes szabadság és a személyes értékek. Az egészséget és a jövedelmet kivéve mindegyik a *kapcsolatok minőségével* függ össze (*Layard* [2007 69–70. old.]). A World Value Survey ötven országban végzett vizsgálatokat négy különböző évben, mely szerint az elégedettség 80 százalékát hat tényező magyarázza: válások aránya, munkanélküliségi ráta, bizalom szintje, civil szervezetekben való tagság, kormányzat minősége, hívők aránya (*Helliwell* [2003]). Az európai vizsgálatok arra mutattak rá, hogy amennyiben az alapvető szükségletek teljesülnek, a jövedelem és a szubjektív jólét közötti viszony gyengébbé válik. Vagyis az átlagos életszínvonal növelése helyett egyik oldalról a nélkülözés felszámolására kell jobban összpontosítani, másik oldalról pedig az élet minőségére (*Watson–Pichler–Wallace* [2010]). *Kopp Mária* és munkatársai egyrészt arra a következtetésre jutottak, hogy – összhangban a WHO 2010 egészségértelmezésével – *a lelki egészség a pozitív életminőség alapja*. Másrészt alapfeltételnek tekintik a tanult tehetetlenséggel (learned helplessness) szemben a tanult erőforrásgazdagság (learned resourcefulness) tudatának elsajátítását, amelyet már *gyermekkorban* el kell kezdeni (*Kopp–Martos* [2011]).

3. Válság, fenntarthatóság és mérés

A kétezres évek első évtizedében nagy szerepet kaptak a fenntarthatósági szempontok, miután a világgazdasági folyamatok a fejlődés eddigi szemléleti kereteit végletesen feszíteni kezdték. Az évtized második felére kibontakozó és 2008-ban kirobbanó világgazdasági (társadalmi, kulturális) válság pedig újra előtérbe helyezte a társadalmi haladás értelmezésének és mérésének kérdését. Ebből a folyamatból a

Stiglitz–Sen–Fitoussi-jelentés [2009] vált igazán ismertté és hivatkozottá, de a történeti előzmények egymással összefonódva és egymást befolyásolva vezettek el ahhoz a fordulóponthoz, amely a jóllét értelmezésében és mérésében 2009 folyamán több jelentésben megmutatkozott:

A Stiglitz–Sen–Fitoussi-jelentés 2009 júniusára készült el és került társadalmi vitára, teljes változata még ugyanazon év szeptemberében látott napvilágot. A szakértői csoport tizenkét ajánlásban foglalta össze javaslatait, amelyek a GDP mérésének korrekciójától az életminőség széles körű, szubjektív indikátorokat is magába foglaló megközelítésén keresztül a környezeti tényezők integrálásáig sok mindent magukban foglalnak.

XVI. Benedek pápa ([2009] 6. old.) „Caritas in Veritate” (Szeretet az igazságban) című enciklikája szerint, mely 2009. júliusban jelent meg, „az ember valódi fejlődése a személy teljességére vonatkozik a maga egységében és minden dimenziójában”. A módszertani megújulás kapcsán három elemét emelném ki. Az első az élet tisztelete, minek következtében a fejlődés mindenki számára elérhető, valóságosan fenntartható, beleértve a gazdasági, a társadalmi és a természethez fűződő viszonyokat is. Másodsor, a pápai enciklika abban az értelemben szorosan összekapcsolja a tudományos kutatást az erkölcsi értékekkel, hogy „az emberi értékek mindig gazdasági értékek is” (*XVI. Benedek pápa* [2009] 17. old.). A fejlettség mérésének tehát ki kell terjednie az értékvizsgálatokra is. Harmadsor, „az ember test és lélek egysége” (*XVI. Benedek pápa* [2009] 45. old.), vagyis a fejlődés szellemi-lelki növekedés is. Ennek fő tanulsága az, hogy *a lelki egészséget nem szabad összekeverni (és mérni) az emocionálisan jó közérzettel.*

Az Európai Közösségek Bizottságának „A GDP-n innen és túl. A haladás mérése változó világunkban” című jelentése (*EKB* [2009]) több intézkedéscsomagot tartalmaz, lényegében a fenntartható fejlődés és a GDP mérésének korrekcióját, összehangolását célozza a társadalmi és a környezeti indikátorok kiemelt kutatásával. 2009 szeptemberére megjelent a Bizottság „Measurement of Economic Performance and Social Progress” (A gazdasági teljesítmény és a társadalmi előrehaladás mérése) című ajánlása is.

Az OECD your better life (jobb életed) indexe 2009. októberben született meg a harmadik világfórumon, amelyet Koreában tartottak. Ebben foglalták össze a társadalmi haladás értelmezésére és mérésére vonatkozó javaslatokat. Az index 11 témakörben fogalmaz meg gazdasági, társadalmi és környezeti mutatókat, köztük objektív és szubjektív indikátorokat.

Az ENSZ–OECD–Eurostat közös szakértői csoportja is 2009-ben publikálta a „Measuring Sustainable Development” (A fenntartható fejlődés mérése) című jelentését, amely a fejlődést a társadalom rendelkezésére álló tőkealap felől közelíti, és megkülönbözteti a pénz-, a megtermelt, a természeti, a humán és a társadalmi tőkét. Egy fejezete külön kitér a jóllét értelmezésére.

A brit New Economics Foundation erőteljes mozgalmat indított a jóllét szubjektív vonatkozásainak figyelembe vételére és mérésére, ezáltal a politikai döntéshozás új alapokra helyezésére. Javasataikra jólléti közgazdaságtannal foglalkozó szakértőkből álló munkacsoport alakult.

Az előzőekben említett nemzetközi kezdeményezések utóélete is nagyon gazdag, egyre intenzívebb: 2010-ben az Európai Bizottság (EB) jelentésének tapasztalatai alapján korrigálta az ENSZ Fejlesztési Programja a Human Development Indexet. A Stiglitz-bizottság és az EB eredményei elvezettek az Eurostat keretében az előrehaladást, a jólétet és a fenntartható fejlődést mérő szponzor csoport (Sponsorship Group on Measuring Progress, Wellbeing and Sustainable Development) felállításához. 2011 februárjában a *New Economics Foundation* [2011] megjelentette a „Measuring Our Progress” (Előrehaladásunk mérése) című kiadványát. 2011. márciusban az Európai Bizottság, az OECD és a szponzorcsoporthoz közös kezdeményezésére felállt egy közös, a fenntartható fejlődés mérésével foglalkozó munkacsoport (Joint UN Economic Commission for Europe/Eurostat/OECD Task Force for Measuring Sustainable Development). Előzetes jelentését még az év júniusára elkészítette (*UNECE* [2011]). Mindezeket túl megalakult az Eurostat Laboratory, amelynek az a feladata, hogy a statisztika egymást átfedő területeinek mérésére, köztük a jóllét kérdéskörében is, különböző programokat kezdeményezzen, vezessen és támogasson. Megjelent az *OECD* [2011] kiadványa „Compendium on OECD Wellbeing Indicators” (Az OECD jóléti mutatóinak kompendiuma) címmel, amely összefoglalja a szervezet elképzeléseit és mérőszámrendszerét. 2011 októberében a „How is life?” (Milyen az élet) címmel készült tanulmány a 21 indikátor tartalmát fejteti ki (*Miguel* [2011]). Az Eurostat előrehaladást, jólétet és a fenntartható fejlődést mérő támogatói csoportjának (*Eurostat* [2011]) jelentése a társadalmi haladás, a jólét és a fenntarthatóság méréséről 2011. novemberben készült el. 2012-ben a téma legnagyobb érdeklődést kiváltó eseménye az ENSZ fenntartható fejlődéssel foglalkozó konferenciája, a Rio+20 volt. A tanácskozás egyik fóruma a „Túl a GDP-n: a kívánatos jövő mérése” (Beyond GDP: Measuring the Future We Want) címet viselte, és bemutatta a fenntartható humán fejlődés mutató (sustainable human development index) koncepcionális keretét: a jelen és a jövő generációinak egyenlőségét (*Malik* [2012]). A Rio+20 tanácskozáson mutatta be az ENSZ Környezeti Programja (United Nations Environment Programme) és az ENSZ Egyetem Humán Dimenziók Nemzetközi Programja (United Nations University – International Human Dimensions Programme on Global Environmental Change) a teljes vagyon mutatót (inclusive wealth index) is, amely igyekszik meghaladni mind a GDP-t, mind pedig a HDI-t az emberi és a természeti vagyon nagyobb mértékű figyelembe vételével (*UNEP-UNU-IHDP* [2012]).

A nemzetközi kezdeményezések a magyar tudományos életnek is új lökést adtak. Az életminőség és a boldogság-gazdaságtan előbb említett kutatásain túl élénk párbeszéd indult főként a *Statisztikai Szemle* és a *Szociológiai Szemle* hasábjain (*Bukodi*

[2001]; Hegedűs [2001]; Husz [2001]; Kozma [2004]; Gáspár–Szabó [2010]; Pomázi [2010]; Harcsa [2011], [2012]; Hüttl [2011]; Tokajiné–Faragó–Boros [2011]; Szabó–Farkas [2012]; T. Kiss [2012]). Az utóbbi publikációk szoros összefüggésben vannak a Központi Statisztikai Hivatalban Harcsa István vezetésével indult kezdeményezésnek a „Társadalmi Helyzetkép” kutatásai és publikációi – amelyek a brit Social Trends logikáját követték – 2007-ben megszakadt újraindításával. A 2005-ös kiadvány alapvetően objektív mutatókat használ, de tartalmaz a Hungarostudy és az Eurobarometer-Nemzeti jelentés eredményeiből az egészségi állapot és az életminőség összefüggésére, az elégedettség szubjektív megítélésére, valamint az intézményekbe vetett bizalomra vonatkozó adatokat is.

A témát érintő mérőszámok, mutatórendszerek kapcsán a KSH vezetésével három nagy területen folyik kutatás: a társadalmi haladás, a társadalmi szolgáltatások és a fenntartható fejlődés egymással is összefüggésben lévő indikátorrendszereiről. A társadalmi haladás mutatószámrendszere az OECD Global Projectje (Globális Projektje) alapján került kidolgozásra; egyelőre csak objektív mutatószámokat tartalmaz, továbbfejlesztése a KSH már említett kutatási programjának része (KSH [2009a], [2009b]).

4. Következtetések

Az intézmények és kezdeményezéseik áttekintéséből kiderül, hogy azok jól ismerik egymás törekvéseit, sok esetben részt is vesznek egymás munkájában, dokumentumaik egy közös gondolkodási teret alakítanak ki. Részletes elemzésükre itt nincs lehetőség – ennek is már bőséges irodalmában tájékozódhat az olvasó –, de a legfontosabb stratégiai tendenciák jól körvonalazódnak:

- A jóllét és a fenntarthatóság problémája és mérési törekvései szorosan összefüggnek;
- A jóllét értelmezésében és mérésében az objektív és a szubjektív megközelítések egyaránt, egymást kiegészítve szerepelnek;
- A fenntarthatóság mérésében nem törekednek egy kompozit index kidolgozására, hanem az évezred első évtizedére általánosan elterjedt értelmezéssel összhangban a gazdasági, társadalmi és környezeti fenntarthatóság egymást kölcsönösen befolyásoló rendszeréhez társítanak mérőszámokat;
- A jólléti-fenntarthatósági mutatórendszerek lényegében három pillérré épülnek fel: 1. a GDP korrekciójára, kiegészítésére; 2. az életminőségre; és 3. a fenntartható környezetre;

– A társadalmi haladást a társadalmi és az ökológiai rendszerek kölcsönhatásának összefüggésében kell látni, amely – neveléseméleti felfogásunkkal is egyezően – a széles értelemben vett fenntarthatóság (természeti és társadalmi-gazdasági kultúrtartomány) rendjében, az egyéni és a társadalmi jóllét összefüggésében bontakozik ki. „A társadalmi haladás eszerint összetett és multidimenzionális koncepció, amely egyaránt magában foglalja a jóllét materiális és immateriális szegmenseit. Ugyanakkor dinamikus koncepció is, ami mind múltba való visszatekintést, mind pedig jövőbe tekintést is igényel. Emellett figyelembe veszi az emberek szubjektív tapasztalatait, azaz, hogy mit gondolnak fontosnak egyénileg vagy közösségük szempontjából. Az OECD munkaanyaga szerint »a társadalmi haladás akkor megy végbe, amikor egy társadalom fenntartható és méltányos jóllétében javulás következik be.«” (Pomázi [2010] 225. old.).

Irodalom

- XVI. BENDEK PÁPA [2009]: *Caritas in veritates...* Enciklika püspököknek, papoknak és diakónusoknak, az Istennek szentelt személyeknek, Krisztushívő laikusoknak és minden jóakarató embernek az ember teljes értékű fejlődéséről a szeretetben és igazságban. Vatikán. http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate_en.html
- ANDORKA R. – HARCZA I. [1986]: A magyar társadalom modernizációja hosszú- és rövidtávon a társadalmi jelzőszámokkal mérve, 1870–1984. *Szociológiai műhelytanulmányok* 1. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Budapest.
- ANIELSKI, M. [2007]: *The Economics of Happiness: Building Genuine Wealth*. New Society Publishers. Gabriola Island.
- ARISZTOTELÉSZ [1997]: *Nikomakhoszi etika*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- BALATONI A. – TÖRÖS Á. [2010]: Gazdaságfejlesztési modellek empirikus klasszifikációja és a poszt szocialista növekedés szűk keresztmetszete. *Külgazdaság*. LIV. évf. 5–6. sz. 33–58. old.
- BUKODI E. [2001]: Társadalmi jelzőszámok – elméletek és megközelítések. *Szociológiai Szemle*. 2. sz. 35–57. old.
- CONCEICAO, P. – BANDURA, R. [2008]: *Measuring Subjective Wellbeing: A Summary Review of the Literature*. United Nations Development Programme. New York.
- CSIKSZENTMIHÁLYI, M. [2001]: *Finding Flow: The Psychology of Engagement with Everyday Life*. Basic Books. New York.
- DEMOS (DEMOS MAGYARORSZÁG ALAPÍTVÁNY) [2007]: *Az életminőség fogalmán túl. Elméletek, módszerek és gondolatok az életminőség kapcsán*. Budapest.
- DIENER E. – SUH, E. M. – LUCAS, R. E. – SMITH, H. L. [1999]: Subjective Well-Being: Three Decades of Progress. *Psychological Bulletin*. Vol. 125. No. 2. pp. 276–302.

- ECOSTAT [2008]: *Magyarország gazdasági-társadalmi fejlettségének megítélése nemzetközi rangsorok alapján. Betekintés a legismertebb ország rangsorok módszertanába.* Időszaki Közlemények. XXIX. sz. Budapest.
- EKB (EURÓPAI KÖZÖSSÉGEK BIZOTTSÁGA) [2009]: *A GDP-n innen és túl. A haladás mérése változó világunkban.* 20.8.2009, COM(2009) 433 végleges. Brüsszel. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0433:FIN:HU:PDF>
- EUROMODUL [2002]: *Towards a European Welfare Survey.* Social Science Research Centre. Berlin.
- EUROSTAT [2011]: *Final Report of the Sponsorship Group on Measuring Progress, Well-being and Sustainable Development.* http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/pgp_ess/0_DOCS/estat/SpG_progress_wellbeing_report_after_ESSC_adoption_22Nov1.pdf
- GÁSPÁR T. – SZABÓ L. [2010]: Rendszerváltási igény a XXI. század statisztikájában. *Statisztikai Szemle.* 89. évf. 10–11. sz. 1063–1082. old.
- HÁMORI B. [1998]: *Érzelem-gazdaságtan.* Kossuth Kiadó. Budapest.
- HARCSA I. [2011]: Gondolatok a társadalmi fejlődés méréséről. *Statisztikai Szemle.* 89. évf. 10–11. sz. 1081–1097. old.
- HARCSA I. [2012]: Helyzetkép a társadalmi fenntarthatóságról az értékrendszerek és a jelzőszámok tükrében. *Statisztikai Szemle.* 90. évf. 10. sz. 905–924. old.
- HEGEDŰS R. [2001]: Szubjektív társadalmi indikátorok. Szelektív áttekintés a téma irodalmából. *Szociológiai Szemle.* 2. sz. 58–72. old.
- HELLIWELL, J. [2003]: Well-Being and Social Capital: Does Suicide Pose a Puzzle? *NBER Working Paper.* No. 10896. Cambridge.
- HELLIWELL, J. F. – BARRINGTON-LEIGH, CH. [2010]: Measuring and Understanding Subjective Well-Being. *Canadian Journal of Economics.* Vol. 43. No. 3. pp. 729–753.
- HELLIWELL, J. F. – PUTNAM, R. D. [2004]: The Social Context of Well-Being. *Philosophical Transactions of the Royal Society.* No. 359. pp. 1435–1446.
- HUSZ I. [2001]: Az emberi fejlődés indexe. *Szociológiai Szemle.* 2. sz. 72–83. old.
- HÜTTL A. [2011]: Mit mérnek a nemzeti számlák? *Statisztikai Szemle.* 89. évf. 10–11. sz. 1098–1112. old.
- KAHNEMAN, D. – KRUEGER, A. [2006]: Developments in the Measurement of Subjective Well-Being. *Journal of Economic Perspectives.* No. 20. pp. 3–24.
- KEREKES S. [2011]: Boldogság, környezetvédelem és piaccgazdaság. In: Csutora M. – Hofmeister T. Á. (szerk.): *Fenntartható fogyasztás? A fenntartható fogyasztás gazdasági kérdései.* Budapesti Corvinus Egyetem. Budapest. 4–9. old.
- KOCSIS T. [2010]: Hajózni muszáj! A GDP, az ökológiai lábnyom és a szubjektív jóllét stratégiai összefüggései. *Közgazdasági Szemle.* LVII. évf. 6. sz. 536–554. old.
- KOPP M. – MARTOS T. [2011]: *A magyarországi gazdasági növekedés és a társadalmi jóllét, életminőség viszonya.* Tanulmány. Magyar Pszichofizikai és Egészséglélektani Társaság. Budapest.
- KOZMA F. [2004]: Néhány gondolat a komplex fejlettségi szint becsléséről. *Statisztikai Szemle.* 82. évf. 12. sz. 1077–1091. old.
- KSH (KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [2009a]: *A társadalmi haladás mutatószámrendszere* (tervezet – 0.2 verzió). Budapest.
- KSH [2009b]: *A társadalmi haladást mérő mutatószámrendszerhez kapcsolódó metaleírások.* Budapest. http://tudasbazis.org.hu/doktar/makrogazdasag/tarsadalmi_haladas_mutatok.pdf

- LAYARD, R. [2007]: *Boldogság. Fejezetek egy új tudományból*. Lexecon. Győr.
- LEHMANN, K. [2011]: *Subjective Well-Being in Transition*. Doktori értekezés, tervezet. Corvinus Egyetem. Budapest.
- MALIK, K. [2012]: *Beyond GDP: Measuring the Future We Want*. Rio+20 konferencia. Rio de Janeiro. Június 20. <http://hdr.undp.org/en/mediacentre/press>
- MCGILLIVRAY, M. – CLARKE, M. [2006]: Human Well-being: Concepts and Measures. In *McGillivray, M. – Clarke, M. (eds.): Understanding Human Well-Being*. Palgrave MacMillan. Basingstoke.
- MICHALOS, A. [2003]: *Essays on the Quality of Life*. Social Indicators Research Series. No. 19. Kluwer Academic Publishers. Dordrecht.
- MIGUEL, R. [2011]: *How is Life? Measuring Progress and Well Being*. OECD High-level Parliamentary Seminar. February 24. Paris.
- MOLNÁR L. [2002]: A település szintű relatív fejlettség meghatározása. *Közgazdasági Szemle*. XLIX. évf. 1. sz. 74–90. old.
- OECD (ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT) [2011]: *Compendium on OECD Wellbeing Indicators*. <http://www.oecd.org/std/47917288.pdf>
- OTKA (ORSZÁGOS TUDOMÁNYOS KUTATÁSI ALAPPROGRAMOK) [2007]: *Az életminőség társadalmi, lélektani összetevői, demográfiai jelentősége, rétegjellemzői, mérési módszerei és társadalmi hatásai*. 04889 sz. kutatás. Budapest.
- POMÁZI I. [2010]: A társadalmi haladás mérése. *Statisztikai Szemle*. 88. évf. 3. sz. 221–235. old.
- SELIGMAN, M. [2002]: *Authentic Happiness. Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*. Free Press. New York.
- SOMOGYI F. [2002]: *Metaökonómia*. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár.
- STIGLITZ, J. – SEN, A. – FITOUSSI, J. [2009]: *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf
- SZABÓ P. – FARKAS M. [2012]: A fejlettség különböző felfogásai és mérései Európában és Magyarországon. *Közép-Európai közlemények*. 5. évf. 1. (16) sz. 86–101. old.
- T. KISS JUDIT [2012]: A humán tőke statisztikai mérhetősége. *Statisztikai Szemle*. 90. évf. 1. sz. 64–88. old.
- TAKÁCS D. [2009]: *A boldogság közgazdaságtana*. Doktori értekezés. Széchenyi István Egyetem. Győr.
- TÁNCZOS T. [2011]: *A társadalmi és gazdasági fejlettség térbeli folyamatvizsgálata Magyarországon*. Doktori értekezés. Szent István Egyetem. Gödöllő.
- THE NEW ECONOMICS FOUNDATION [2011]: *Measuring Our Progress. The Power of Well-being*. London.
- TOKAJI K.-NÉ – FARAGÓ M. – BOROS J. [2011]: Objektíven szubjektív. *Statisztikai Szemle*. 89. évf. 7–8. sz. 768–789. old.
- UN (UNITED NATIONS) [2009]: *Measuring Sustainable Development*. New York, Geneva.
- UNECE (UN ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE) [2011]: *Summary of the Report on Measuring Sustainable Development, Proposed Indicators, and Results of Electronic Consultation* ESA/STAT/AC.238. UNCEEA/6/14. <http://unstats.un.org/unsd/envaccounting/ceea/meetings/UNCEEA-6-14.pdf>

- UNEP (UNITED NATIONS ENVIRONMENT PROGRAMME) – UNU-UHDP (United Nations University – International Human Dimensions Programme on Global Environmental Change) [2012]: *Inclusive Wealth Report 2012. Measuring Progress Towards Sustainability*. Cambridge University Press. Cambridge.
- VEENHOVEN, R. [2009]: How Do We Assess, How Happy We Are? Tenets, implications and tenability of three theories. In: *Dutt, A. – Radcliff, B. (eds.): Happiness, Economics and Politics*. Edward Elgar. Cheltenham.
- WATSON, D. – PICHLER, F. – WALLACE, C. [2010]: *Second European Quality of Life Survey. Subjective Well-being in Europe*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Office for Official Publications of the European Communities. Luxembourg.
- ZSOLNAI L. (szerk.) [2010]: *Boldogság és gazdaság. A buddhista közgazdaságtan eszméi*. Typotex Kiadó. Budapest.